

ИСТОРИЯ

Г. В. Вахрамеева

Культ Деметри у сакральному житті Боспору (VI—I ст. до н. е.)

дним з елементів полісної ідеології була релігія. Вона була пов'язана з усіма сферами життя античної людини. Вивчення історії релігії стародавніх греків дозволяє зрозуміти розвиток культури та світогляд цього народу. У духовному житті античного суспільства особливе місце посідали релігійні уявлення, пов'язані з вірою в жіноче божество природи, заступницю землеробства. Вони відтворилися в образах елевсинських богинь Деметри та Кори. Зв'язок богині із землеробством сприяв широкій популярності її культу по всьому грецькому світові. Вивчення ідеологічних явищ, яким є культ Деметри — складне завдання. Шанування богині відбувалося в різних формах, серед яких — церемонії, міфи тощо. Особливе місце посідають теракотові статуетки, в яких втілювався образ богині. Вони дозволяють конкретизувати та простежувати зміни культу богині, особливо в Боспорському царстві, для якого характерна незадовільна збереженість сакральних комплексів.

Питання релігійного життя у Боспорській державі зазвичай розглядаються у зв'язку з відкриттям та публікацією сакральних комплексів, витворів релігійного мистецтва, аналізом та інтерпретацією матеріалів культових споруд. Постійне накопичення археологічних матеріалів, пов'язаних з культовою практикою населення Боспорського царства, слугувало поштовхом для визначення питань сакрального життя як одних з найбільш актуальних та пріоритетних напрямів сучасного антикознавства. Про сталий інтерес до вивчення сакральної проблематики Боспору свідчить, зокрема, зростання за останнє десятиріччя кількості доповідей з питань духовного життя населення цього регіону, представлених на конференціях з історії Північного Причорномор'я, археології тощо.

В історичній науці XX — початку XXI ст. з питань, пов'язаних з різними аспектами духовного життя Боспору, виокремлюються два напрямки: 1) поряд з еллінізацією варварів існував процес варваризації культури та релігії греків (М. І. Ростовцев, В. Д. Блаватський); 2) перевага еллінської основи в культурі та світогляді боспорян (А. С. Русяєва, С. Ю. Саприкін).

Історіографію проблеми культу Деметри в сакральному житті населення Боспорської держави можна поділити на такі групи: а) узагальнюючі праці В. Ф. Гайдукевича, В. Д. Блаватського, в яких є коротка характеристика релігійного життя на Боспорі та, власне, й культу Деметри; праці, присвячені релігії Північного Причорномор'я та Боспору (А. С. Русяєва, М. В. Скржинская, С. Ю. Саприкін); дослідження культів та сакральних комплексів окремих поселень (М. М. Кобиліна, В. Ф. Гайдукевич, Д. Є. Чистов, Н. В. Молева, Є. О. Молев, І. Д. Марченко, А. А. Завойкіна та інші); праці, присвячені вивченню та публікації окремих видів джерел з цього питання: теракот, графіті, епіграфічних написів тощо (М. М. Кобиліна, В. І. Денисова, А. С. Русяєва, Т. А. Ільїна, Є. О. Молев, Н. В. Молева, Л. Г. Шепко, М. Ю. Вахтіна, О. В. Горська та інші).

@ Г. В. Вахрамеева, 2016

Треба зазначити, що, попри активне вивчення проблем культу елевсинських богинь на Боспорі, зазначена проблема майже не знайшла комплексного висвітлення в науковій літературі, а відтак потребує подальшого розгляду, зокрема й через зростання матеріалів розкопок.

Метою цієї роботи є стислий загальний огляд культу Деметри в сакральному житті мешканців Боспорського царства VI—I ст. до н. е., тобто від виникнення грецьких колоній на Боспорі до початку римського періоду в історії Боспорської держави.

Формування образу Деметри відноситься до часу існування родової громади. З появою землеробства виникли уявлення, пов'язані з цим явищем у житті людини. Первісні люди називали її «Деметра», тобто Мати-Земля. Поступово з єдиного культу матері склався культ шанування конкретних богинь: Гери, Деметри, Афіни, Афродіти, Гестії [1, с. 9; 2, с. 29; 3, с. 60; 4, с. 103]. Деметра поєднувала у собі епіхтонічні та хтонічні функції. Це зумовлено тим, що грекам не був притаманним чіткий поділ божеств на групи, вони шанувались у тісних взаємозв'язках [5, с. 30–31, 35]. В атрибутах, притаманних Деметрі, тісно перепліталися землеробська і хтонічна символіки: ячмінне та пшеничне колосся, вінок з колосків, снопи, мак, рідше — квіти та плоди, іноді — скіпетр і смолоскип. Головними тваринами, пов'язаними з її ритуалами, вважаються біла свиня або поросля, а також білий голуб і білий кінь [6, с. 323; 4, с. 104].

Землеробство й торгівля продукцією сільського господарства відігравали важливу роль в економічному житті Боспору від моменту заснування тут перших колоній. Культ елевсинських богинь був досить широко відомий у грецькому світі. Це дає можливість припустити, що поширеність культу Деметри, одночасно з процесом колонізації, пов'язана із загальногрецьким характером та популярністю цього культу. Вважається, що культ Деметри був завезений іонійцями, мешканцями Мілета, в сакральному житті яких Деметра відігравала велике значення. За Геродотом, святилище поряд з Мілетом на честь Деметри та її дочки Кори-Персефони було засноване першими іонійцями, які прибули до Малої Азії (Her., IX, 97) [7, с. 103; 4, с. 104].

Найбільш ранні археологічні знахідки, що підтверджують шанування Деметри та її дочки на Боспорі, датуються початком VI ст. до н. е. Так, в архаїчному будинку на Тірітаці були знайдені статуетки богині, що сидить на троні. Поруч з ними також була знайдена стояча фігурка дівчини [8, с. 90]. У цьому випадку богиню на троні можна трактувати як Деметру, а стоячу дівчину — як Кору-Персефону. У першій половині VI ст. до н. е. виникає святилище Деметри в Німфеї. Цей храм цікавий ще тим, що від моменту його спорудження там були розташовані гончарні печі для випалювання керамічних виробів і теракот [9]. При розкопках німфейського сакрального комплексу було знайдено велику кількість протом і статуеток Деметри. Примітним можна вважати той факт, що, окрім привізних творів коропастів, було знайдено місцеві. Найбільш ранні з них відносяться до кінця VI ст. до н. е. Наприклад, це статуетки богині, що сидить на троні. Глина, з якої виготовлені місцеві теракоти, коричнева та пориста [8, с. 85–86]. Наприкінці VI ст. до н. е. храм гине від пожежі [9]. Крім теракот, при розкопках Німфею було знайдено значну кількість присвятних графіті. Більшість з них нанесено на дні посудин і представляють лігатури ΔΗ, що може говорити про хтонічний характер присвят Деметрі [10, с. 116]. На рубежі VI—V ст. до н. е. з'являються сакральні комплекси на Фонталовському півострові (Берегове-4), в Мірмекії та Фанагорії.

Важливим відкриттям став храм Деметри VI ст. до н. е., який було розкопано 2010 р. поблизу хутора Вісник спільною археологічною експедицією ІА РАН, Південно-Російського Центру археологічних досліджень (Краснодар) та ІМК РАН (СПб.). Площа відкритої споруди близько 200 кв. м. Ймовірно, вона мала чотири колони. У центрі найбільшого приміщення розташовувався вівтар. Дах було покрито черепицею лакоонського типу, виробництва Горгінії. Основні знахідки — теракоти, фрагменти черепиці, амфор і кістки тварин [11, с. 403, 411].

Виникнення святилищ Деметри в Пантікапеї, Кітеї, Феодосії відноситься до V ст. до н. е. [12, с. 70; 13, с. 48–53; 14, с. 31; 15; 16, с. 253; 17, с. 233]. Саме в цей період починає зростати роль Афін у житті Боспорського царства. Це, на думку А. С. Русяєвої, призвело до змін у культурі богині родючості [5, с. 37].

Сакральний комплекс в Мірмекії можна віднести до великих боспорських святилищ, його розміри сягали 400 кв. м. У другій чверті V ст. до н. е. воно було зруйноване, проте в середині століття відбудоване заново. В історіографії існує дискусія щодо характеру цього комплексу. Так, Д. Є. Чистов вважає, що це не святилище, а приватний будинок. Наявність ойкосу та розміри будинку можуть вказувати на особливу роль господарів у суспільстві [18, с. 99–133].

Від храму Деметри на акрополі Пантікапея до нашого часу дійшла лише кругла мармурова база вівтаря, знайдена у підшви гори Мітрідат. Неглибоким рельєфом по всьому колу циліндра і на всю його висоту зображені жінки, закутані в гіматії [7, с. 97–98]. Підтвердженням існування святилища у Пантікапеї є вотивний рельєф кінця V ст. до н. е. із зображенням цієї богині разом з дочкою Корою, а також посвячення жриці Креуси першої половини IV ст. до н. е.: «Креуса, дочка Медонта, Деметрі посвятила, будучи жрицею при Левконі — архонті Боспору і Феодосії та царі синдів і всіх маїтів» (КБН. 8); а також мармуровий постамент від статуї з присвяченням жриці Деметри Арістоніки другої половини IV ст. до н. е.: «Арістоніка, жриця Деметри, дочка Ксенокрита, посвятила Деметрі за свою дочку Деметрію» (КБН. 14). Також на території храму було знайдено рельєф афінського скульптора кінця V — початку IV ст. до н. е., який зображує Деметру та її дочку, а також учасників Елевсинських містерій [7, с. 97–98; 4, с. 112]. Ці рельєфні зображення об'єднує єдина сюжетна лінія, яка свідчить про те, що святилище Пантікапея було присвячене Деметрі Елевсинській.

При розкопках боспорських святилищ найчастіше знаходять ями або ущелини, заповнені золою, теракотами й кістками свиней, що дозволяє припустити існування тут обрядів, подібних до грецьких. Подібні предмети в ущелинах були відкриті в місцях святкування Тесмофорії [3, с. 66]. Про те, що населенню Боспору був знайомий культ Деметри Тесмофорії, свідчить присвятний напис на постаменті кінця IV ст. до н. е.: «Деяка, дружина ...сфена, посвятила Деметрі Фесмофорі за часи архонта Спартока, сина Евмела» (КБН. 18).

У Стародавній Греції існував обряд приношення богам первина. Так, в «Одісеї» пастух Евмей, забиваючи свиню, перший шмат м'яса кидає у вогонь (Ном. Од. XIV, 420). Знання цього обряду боспорянами підтверджує напис про приношення першого зерна на амфорі V ст. до н. е. [19, с. 346–347]. Елевсинський культ двох богинь чітко простежується у святилищі Берегове-4. Про це може свідчити локалізація сакрального комплексу біля підніжжя грязьового вулкана, за яким стікали потоки води. Жерла вулканів греки вважали входом до підземного світу, а вода відіграла важливу роль в Елевсинських культах. В останній день Великих містерій здійснювалося жертвоприношення в ущелині та джерела [12, с. 70]. Крім того, тут були знайдені численні протоми та статуетки двох богинь і учасників містерій. Подібну безліч протом і статуеток Деметри та Кори в ущелині було знайдено у святилищі Майської гори та Кітеї [20, с. 23–24; 16, с. 253]. Це дозволяє припустити, що тут проводилися обряди, пов'язані зі хтонічною іпостассю Матері та Доньки.

Про шанування Деметри Елевсинської побічно може свідчити знайдена у Феодосії групова статуетка Деметри Кори та Іакха. Саме в Елевсинських містеріях ці божества виступають разом, а народженню Іакха присвячується окремий день свята, під час якого учасники процесії приносять йому іграшки [21, с. 208].

Теракоти Деметри та Кори-Персефони знаходять при розкопках не лише городищ, але й некрополів. Так, при розкопках ґрунтових могил Пантікапея були знайдені протоми богині VI—V ст. до н. е. У деяких з них можна побачити в руках плід ґраната, що дозволяє їх ідентифікувати як Кору-Персефону. Окремо хотілося б відзначити аттицьку парну статуетку Деметри з маленькою Корою на плечі, що походить

з дитячого поховання на горі Мітрідат (Пантікапей) [22, с. 17]. Подібна теракота, але місцевого виробництва, була знайдена при розкопках Семибратного городища [23, с. 43]. Цікавим є набір статуеток в одному з пантікапейських поховань: богиня на троні та бог, який лежить. В теракоті бога можна побачити Аїда, чоловіка Персефони, або хтонічного Діоніса, який був тісно пов'язаний з елевсинськими містеріями. В такому разі, на думку С. Ю. Саприкіна, богиню на троні можна трактувати як Кору-Персефону [3, с. 63]. Факт знахідок теракот у могилах може свідчити про хтонічний характер культу богині родючості.

Розквіт культу Деметри припадає на IV ст. до н. е. Теракоти Деметри та Кори трапляються при розкопках майже кожного міста Боспорської держави. Крім того, з'являються перші золоті та сріблені монети зі зображенням колоса — атрибутом Деметри та сатиром або грифоном [24, с. 140].

До цього часу відноситься заснування храму Деметри у Горгіпсії. При його розкопках було виявлено близько 100 уламків погрудних зображень Деметри та її дочки Кори-Персефони, з покривалом на голові, яке спадає на плечі, та з руками, які притиснуті до грудей. Глина багатьох статуеток ідентична місцевій глині світло-бежевого відтінку, на зламі — сіра або помаранчева з дрібними темними включеннями та блискітками, що може бути непрямым підтвердженням наявності в Горгіпсії центру виробництва виробів короластики. Крім того, при розкопках були знайдені форми для відбитку лицьової сторони теракот і печі для випалення. Найбільш ранні з них датуються IV ст. до н. е. [25, с. 52–53; 26, с. 139].

Святилища на честь Деметри засновуються не тільки у містах, а й на території хори Боспору. Більшість з них можна інтерпретувати завдяки знахідкам вівтаря та теракот.

Прикладом такого сільського теменоса може стати сакральна споруда, що її було відкрито при розкопках поселення Завітне-V у 2009–2011 роках А. Г. Шепко та С. А. Соловйов віднесли його до типу *extra-urban* святилищ [27, с. 471–272]. Під час розкопок цього поселення було знайдено теракоти різного ступеня збереження. Деякі з них мають стосунок до культу Деметри. Так, наприклад, у 2003 р. були знайдені теракоти другої половини V ст. до н. е. У ямі № 2 — теракота у формі свині, в ямі № 3 — фрагмент статуетки богині на троні [28, с. 121–128]. До кінця V — початку IV ст. до н. е. відноситься фрагмент протоми з невеликим ротом, пухкими губами, округлим підборіддям. Збереглося зображення кисті лівої руки, підведеної до лівих грудей. Цей фрагмент нагадує Деметру або Кору-Персефону [28, с. 121–128; 29]. У 2010 р. на території темносу були знайдені сім напівфігур Деметри, які належать до типу «богиня з руками на грудях» [27, с. 471].

Ці знахідки є однією з ілюстрацій поширення землеробсько-хтонічного культу Деметри та її дочки Кори-Персефони на теренах Боспорської держави. Що стосується статуеток свиней, то їх знаходили також при розкопках Пантікапея, Кітея, Німфея та інших міст. Свиню приносили в жертву Деметрі, щоб уберегти посіви від шкоди. Скидання свиней в печеру або розколину символізувало сходження Персефони в підземний світ [3, с. 68].

Винятковою знахідкою для боспорської хори є **вотивний** рельєф із сільського теменоса, поблизу городища Генеральське-Східне. На ньому зображено чотири фігури в однакових позах і одязі. Одна пара — доросла, друга — дитяча. Руки у всіх зігнуті та підведені до грудей. У руках, можливо, тримають плоди. Дорослі фігури можна тлумачити як Деметру і Кору. Набагато складніше виглядає справа з дитячою парою. О. О. Масленников припустив, що це — Тріптолем — перший землероб, та Плутос або Іакх і Плутос [19, с. 69].

Непрямі підтвердження популярності на Боспорі культу елевсинських богинь можна спостерігати у розписах привізних пелік. Наприклад, розпис червонофігурної пеліки з Павловського кургану поблизу Керчі IV ст. до н. е. зображує посвяту в Елевсинські містерії [7, с. 89–90].

На деяких фрагментах амфор і чорнолакового посуду, представлених різними зразками від VI — до II ст. до н. е., трапляються графіті Δ і ΔН. Чимало дослідників трактують їх як посвячення Деметрі [30, с. 6–85]. Цікавою знахідкою серед графіті на кераміці став канфар з поселення Андріївка Южна з написом гострим предметом «Деметра» [31, с. 222]. Особливу увагу слід приділити знахідкам на Кітейському зольнику: на місці здійснення обрядів, присвячених Деметрі, знайдено фрагменти чорнолакового посуду з написами, які можна віднести до посвят Деметрі. Наприклад, це фрагмент чорнолакового кіліка з графіті на віночку ΔНМ з Кітея [16, с. 253]. Такі написи з присвятами Деметрі трапляються аж до II—I ст. до н. е. Наявність серед знахідок графіті, що містять букви Δ і К, дозволяє розглядати такі монограми як спільні посвячення Деметрі та Кори. Вельми цікавим є фрагмент чорнолакового рибного блюда з написами Н і ІКХ, що дозволяє зі застереженням припустити спільне шанування Діоніса-Іакха та Деметри. Це може бути пов'язано з тим, що в міфології Іакх є найбільш пов'язаним з Деметрою та елевсінськими містеріями [16, с. 253].

До IV ст. до н. е. належать відомі розписи кургану Велика Близниця: по верхній частині стін дромосу склепу проходив фриз з рослинними візерунками, а в поховальній камері на плиті, що замикала склепіння, написане фронтальне погрудне жіноче зображення на синьому тлі. Квіти та колосся пшениці, які жінка тримає в руках, засвідчують, що це Деметра [32, с. 31]. На думку Є. А. Савостіної, у розписі Деметри — гарантія майбутнього відродження, тому що богиня в своїй хтонічній іпостасі не просто очікує небіжчика, але, крім цього, шукає його — як і дочку свою Кору, щоб, як і Кору, повернути до життя; таким чином, основна ідея всього комплексу полягає в вірі, що після смерті людину чекає нове життя [33, с. 81–85].

У склепі I виявлено багате поховання в ритуальному уборі жриці. Голову її прикрашав золотий калаф. До нижнього краю калафа прикріплялися скроневі підвіски. На диску кожної сережки зображено богиню Фетиду, що везе на морському коні, у супроводі дельфінів, викувану Гефестом зброю Ахілла. Шию прикрашали два золотих намиста. На руках було по золотому браслету, які склалися з кручених кілець, що закінчуються двома бігучими левицями. Надзвичайно ошатним був одяг жриці: близько двох тисяч нашивних золотих бляшок різної форми та розмірів на сукні. Серед бляшок є платівки з поясным зображенням Деметри, Кори, Геракла, бляшки з головою Афіни, Геліоса; значне число бляшок зображує дівчат, які виконують священний танок [34, с. 54–56]. На наш погляд, зображення на бляшках можуть бути пов'язаними з елевсінськими містеріями.

Період III—I ст. до н. е. характеризується як час занепаду культу Деметри. Це може бути пов'язане як з ослабленням контактів Боспору з Афінами та входженням до складу Понтійської держави, так і зі змінами, що відбулися в результаті кризи сільського господарства та переорієнтації економічних зв'язків. У цей час поширюється культ Кібели, відбувається його зближення з культом Деметри. Подібне переплетення культур нерідко траплялося у віддалених від античних центрів регіонах. У цьому контексті особливого значення набувають теракотові знахідки III ст. до н. е. на Танаїсі. Тут знайдені протоми Деметри та Кори, фанагорійського і пантікапейського виробництва, які за своїм типом належать до IV ст. до н. е. [23, с. 8–9].

В елліністичному шарі Семибратнього городища III—II ст. до н. е. були також знайдені протоми Деметри або Кори разом зі статуетками Кібели, яка увібрала в себе хліборобські функції Деметри [23, с. 42].

Незважаючи на скорочення знахідок, які належать до культу Деметри, зображення колоса зберігається на монетах Боспору, що може говорити про зберігання значення землеробських культів [24, с. 142].

Таким чином, якщо говорити про сакральне життя боспорян, то можна визначити загальні тенденції в культурі Деметри та його вплив на світогляд:

1. Культ Деметри був перенесений колоністами на нову батьківщину та посів одне з ключових місць у боспорському пантеоні. Це підтверджено тим, що на території Боспорського царства виникають святилища у VI—V ст. до н. е., а вироби коропластів знаходять не лише при розкопках сакральних комплексів, але й у звичайних будинках, а також у похованнях. Про популярність Деметри та Кори-Персефони свідчить велика кількість теракот, знайдених при розкопках міст як європейської, так і азійської частини Боспору.
2. Дуже довго зберігалися архаїчні риси в релігійному світогляді жителів Боспору. Причинами цього було насамперед те, що період колонізації, а отже і рівень суспільної свідомості, збігся з архаїкою. Зображення богині зберігають архаїчні риси: монументальна ієрархічна поза, широко відкриті очі.
3. Традиційність культу Деметри та його хтонічне забарвлення. Більшість колоністів були землеробами, які були носіями консервативного світогляду. У теракотах чітко простежується зв'язок Деметри з її дочкою Корою-Персефоною, заступницею царства мертвих.
Теракоти, разом з іншими рештками жертвоприношень, часто знаходять в ущелинах, спеціальних ямах (Кітей, Німфей, Майська гора) — тобто простежувався зв'язок з підземним царством. Знаходження в місцях відправлення культу світильників, на думку дослідників, свідчить про їхнє використання під час маніфестацій та пов'язується з обрядами, які стоять близько до елевсінських містерій. Однак аграрний характер економіки залишав за Деметрою насамперед землеробські функції. Поряд з землеробськими, Деметра набувала функції законодавиці та підземної богині. Її зображення знаходять у похованнях Пантікапея, Фанагорії, Горгіппії.
4. Піком популярності культу Деметри вважається IV ст. до н. е. Це також зв'язується з економічним життям Боспорського царства, а також його тісними зв'язками з Афінами. Цим століттям датовані епіграфічні написи та монети з зображенням колосу, які свідчать про державний характер культу Деметри.
5. У другій половині III — на початку II ст. до н. е. культ Деметри відходить на другий план. Скорочується кількість знахідок, пов'язаних із цим культом, а функції Деметри перебирає на себе Кібела. Це зумовлене віддаленістю Боспору від античних центрів, його інтеграцією до Понтійського царства та економічною кризою.

Загалом обрядова сторона культу Деметри у Боспорській державі VI—I ст. до н. е. відповідала загальноєллінським сакральним традиціям. У світогляді боспорян Деметра виступала, насамперед, як елевсінська богиня, з землеробсько-хтонічним культом, що несе ідею родючості та відродження.

ЛІТЕРАТУРА

1. Тахо-Годи А. А. Греческая мифология. — М., 1989.
2. Зелинский Ф. Ф. Древнегреческая религия. — М., 2004.
3. Сапрыкин С. Ю. Культ Деметры в Боспорском царстве в VI—IV вв. до н. э. // Из истории античного общества. — Горький, 1983.
4. Русяева А. С. Деметра Боспорская // Склеп Деметры: Памятники археологии Керченского историко-культурного заповедника. — К., 2009.
5. Русяева А. С. Земледельческие культы в Ольвии догетского времени. — К., 1979.
6. Русяева А. С. Религия понтийских эллинов в античную эпоху: Мифы. Святилища. Культы олимпийских богов и героев. — К., 2005.
7. Скржинская М. В. Древнегреческие праздники в Элладе и Северном Причерноморье. — К., 2009.
8. Археология СССР. САИ / отв. ред. М. М. Кобылина. — М., 1970. — Вып. Г1-11: Терракотовые статуэтки. — Ч. 1-2: Терракоты Северного Причерноморья.
9. Соколова О. Ю. Античный город Нимфей [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://bosportemple.ru/content/library/paper_06.htm.

10. Горская О. В. Культы Нимфея по материалам граффити // Боспорский феномен — СПб., 2002. — Ч. 1.
11. Чевелев О. Д., Кашиев С. В., Сударев Н. И. Новые исследования в Анапском районе Краснодарского края // Боспорские чтения. — 2011. — Вып. 12.
12. Завойкин А. А. Святилище Деметры и Коры на Фонталовском полуострове: природная среда и сакральная топография // ВДИ. — 2006. — № 3.
13. Бутягин А. М. Пять лет работ Мирмекийской экспедиции // Материалы V Боспорских чтений. — Керчь, 2004.
14. Долгоруков В. С. Фанагория // Античные государства Северного Причерноморья. — М., 1984.
15. Пичикян И. Р. Малая Азия — Северное Причерноморье. Античные традиции и влияния. — М., 1984.
16. Молев Е. А., Молева Н. В. Терракотовые статуэтки из Китейского святилища // Боспорские исследования. — Вып. 3. — Симферополь, 2003.
17. Петрова Э. Б. Античная Феодосия: история и культура. — Симферополь, 2000.
18. Чистов Д. Е. «Святилище Деметры» и восточные кварталы Мирмекия в IV в. до н. э. // Боспорские исследования. — 2006. — Вып. 13.
19. Масленников А. А. Сельские святилища Европейского Боспора. — Тула, 2007.
20. Ильина Т. А. Проблемы исследования античной короластики Боспора: опыт комплексного анализа материалов святилища на Майской горе близ Фанагории: дис. ... канд. истор. наук: 07.00.06. — М., 2008.
21. Латышев В. В. Очерк греческих древностей. Богослужбные и сценические древности. — СПб., 1997.
22. Археология СССР. САИ / отв. ред. М. М. Кобылина. — М., 1974. — Вып. Г1–11: Терракотовые статуэтки. — Ч. 3: Пантикапей.
23. Археология СССР. САИ / отв. ред. М. М. Кобылина. — М., 1974. — Вып. Г1–11: Терракотовые статуэтки. — Ч. 4: Придонье и Таманский полуостров.
24. Анохин В. А. Монетное дело Боспора. — К., 1986.
25. Алексеева Е. М. Античный город Горгиппия. — М., 1997.
26. Цветаева Г. А. Новые данные об античном святилище в Горгиппии // ВДИ. — 1968. — № 1.
27. Шенко Л. Г., Соловьев С. Л. Структура сельского поселения Европейского Боспора (на примере поселения Заветное-5) // Боспорские чтения. Вып. XIII: Боспор Киммерийский и варварский мир в период античности и средневековья. — Керчь, 2012.
28. Шенко Л. Г. Терракоты поселения Заветное в Юго-Восточном Крыму // Донецкий археологический збірник. — 2006. — № 12.
29. Шенко Л. Г. Отчет об археологических работах у с. Заветное Ленинского района АР Крым в 2009 г. — Донецк, 2010. — НА ІА НАНУ. — № 2009/145.
30. Блаватский В. Д. Отчет о раскопках Пантикапея в 1945–1949, 1952 и 1953 гг. // Пантикапей. — М., 1962.
31. Зинько В. Н. Хора городов европейского побережья Боспора Киммерийского (VI—I вв. до н. э.) // Боспорские исследования. — 2007. — Вып. 15.
32. Кобылина М. М. Терракотовые статуэтки Пантикапея и Фанагории. — М., 1961.
33. Савостина Е. А. Греческая периферия и особенности развития искусства на окраине эллинского мира // Боспорский феномен: Искусство на периферии античного мира. Материалы международной науч. конф. — СПб., 2009.
34. Передольская А. А. К вопросу о терракотах из кургана Большая Близница // СА. — 1955. — № 24.

Резюме

Вахрамеева Г. В. *Культ Деметри в сакральном житті Боспору (VI—I ст. до н. е.)*
 Стаття присвячена загальній характеристиці культу Деметри на Боспорі протягом VI—I ст. до н. е. Автором розглянуті основні боспорські святилища Деметри. При

розкопках міст та некрополів були знайдено багато теракот Деметри та Кори-Персефони. Окрім сакральних комплексів та виробів короластів, про шанування богині родючості на Боспорі свідчать епіграфічні джерела, графіті, розписи та зображення колосу на монетах. Пріоритет античних норм та традицій у культурі Деметри зберігався протягом усього зазначеного періоду.

Ключові слова: Деметра, Кора-Персефона, VI—I ст. до н. е., Боспор, сакральне життя, святилище, теракоти, епіграфічні джерела, елевсинський культ, землеробсько-хтонічний характер культу.

Резюме

Вахрамеева А. В. Культ Деметры в сакральной жизни Боспора (VI—I вв. до н. э.)

Статья посвящена общей характеристике культа Деметры на Боспоре, VI—I вв. до н. э. Автором рассмотрены основные боспорские святилища Деметры. При раскопках городов и некрополей было найдено много теракот Деметры и Коре-Персефоны. Кроме сакральных комплексов и изделий короластов, о почитании богини плодородия на Боспоре свидетельствуют эпитафические источники, граффити, росписи и изображения колоса на монетах. Пріоритет античных норм и традиций в культе Деметры сохранялся в течение указанного периода.

Ключевые слова: Деметра, Кора-Персефона, VI—I вв. до н. э., Боспор, сакральная жизнь, святилище, теракоты, эпитафические источники, элевсинский культ, земледельческо-хтонический характер культа.

Summary

G. Vakhrameieva. The Cult of Demeter in the Sacred Life of the Bosphorus (VI—I Centuries BC)

The article is devoted to the general characteristics of Demeter cult in the Bosphorus, VI—I centuries BC. The author gives account of the main Bosphorus sanctuaries of Demeter. During the excavation of cities and necropolis, a lot of terracotta of Demeter and Kore-Persephone was found. Apart from sacral complexes and coroplast products, epigraphic sources, graffiti, paintings and images of an ear on the coins evidence honouring the goddess of fertility in the Bosphorus. The priority of ancient rules and traditions in the cult of Demeter was maintained in the course of this period.

Key words: Demeter, Kore-Persephone, VI—I centuries BC, the Bosphorus, sacred life, sanctuary, terracotta, epigraphic sources, the Eleusinian cult, agricultural and chthonic character of the cult.

